

Marian Chachaj

"Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku",
Zofia Florczak, Wrocław - Warszawa
- Kraków 1967 : [recenzja]

Rocznik Lubelski 15, 243-248

1972

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE, NOTY I SPRAWOZDANIA

Zofia Florczak: Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, cz. 1, ss. 338, 2 nlb.; cz. 2 mapy

Praca Z. Florczak jest ewidentnym przykładem skutków stosowania w badaniach historyczno-literackich wyłącznie metod ilościowych. Wprawdzie doczekała się ona kilku fachowych recenzji¹, jednak celowe wydało mi się zwrócenie uwagi na niektóre aspekty recenzowanej pracy, które nie zostały w ogóle poruszone w wspomnianych recenzjach, względnie zwrócono na nie mało uwagi.

Przez piśmiennictwo polskie XVI wieku Z. Florczak rozumie wszystkie druki wydane w latach 1500—1600 w języku polskim i łacińskim, niezależnie od ich literackiego charakteru (s. 10). Pominięte zostały, zgodnie z założeniem pracy, druki innojęzyczne, które autorka uznała za „marginesy” piśmiennictwa polskiego XVI wieku (s. 10). Bliższe rozpatrzenie tego zagadnienia skłaniałoby do uwzględnienia tych druków. Wprawdzie autorzy i tłumacze piszący w językach ruskim, czeskim czy litewskim byli nieliczni, ale należało wziąć pod uwagę autorów ponad 300 druków niemieckich wydanych w XVI wieku na terenie Prus Królewskich i Książęcych². Nawet nader nieliczni pisarze obcojęzyczni działający w danym regionie wskazują na specyfikę językową tego regionu.

Traktowanie każdego pisarza jako jednostki statystycznej (s. 10) prowadzi do całkowicie uproszczonego językowego obrazu literatury poszczególnych regionów, ponieważ na przykład trudno jest wyciągać wnioski o rzeczywistym wzroście roli języka polskiego w II połowie XVI wieku na podstawie tylko wzrostu liczby pisarzy piszących w tym języku. Należy wziąć pod uwagę ilość wydanych przez nich druków, ich rozpowszechnienie, ilość wydań, a takich obliczeń odczuwa się brak w całej pracy. Z kolei wskazanie na przynależność wyznaniową pisarzy XVI wieku pozwoliłoby na ukazanie kardynalnego problemu, jakim jest wpływ reformacji na dynamikę rozwoju piśmiennictwa w języku polskim i w innych językach narodowych. Wskazanie na konkretną przynależność wyznaniową (na przykład arianizm) ukazałoby czy nie istniał związek między nią a pisarstwem w danym języku. Możliwe, że wówczas zanotowany przez autorkę nieoczekiwany „skok” łaciny w Małopolsce w latach 1575—1600 dałby się wytłumaczyć także wzrostem pisarstwa ariańskiego, polemik jezuitckich, a nie tylko przez rozpowszechnienie się wydawnictw panegirycznych szlacheckich i publikacji filozoficznych wydawanych przez profesorów Akademii Krakowskiej (s. 76 i 81). Wbrew zapewnieniom autorki (s. 16) trudno

¹ H. Rutkowski, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XIV, 1969, s. 222—228; M. Sipayłło, *tamże*, s. 229—232.

² Obliczyłem na podstawie: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, 4, Pomorze, Oprac. A. Kawecka-Gryczowa i K. Korotajowa, Wrocław 1962.

z przedstawionych tabel i skromnego komentarza wnioskować o wpływie reformacji nie tylko na twórczość w danym języku, lecz w ogóle na całe piśmiennictwo.

Stosowane przez Z. Florczak kryterium „nasilenia językowego”, którym kierowała się zaliczając pisarzy do grupy polsko-łacińskiej czy też łacińsko-polskiej, jest płynne. Jako pisarze polsko-łacińscy (s. 191 i nast.) figurują między innymi: Marcin Białobrzegi (7 druków polskich, 3 łacińskie), Marcin Czechowic (13 pol., 3 łac.), Erazm Gliczner (9 pol., 9 łac.), Piotr z Goniądza (5 pol., 2 łac.), Stanisław Grzepecki (2 pol., 1 łac. w 2 wydaniach)³. Widzimy więc, że w tych przypadkach statystyka niezmiernie upraszcza obraz literatury polsko-łacińskiej XVI wieku.

Daniel Naborowski, autor 3 druków medycznych napisanych po łacinie w czasie jego studiów w Bazylei (1593—1595) zaliczony został do pisarzy łacińskich (s. 224), gdy tymczasem późniejsza jego twórczość powstała w XVII wieku, która dała mu miejsce w polskiej literaturze, została napisana wyłącznie w języku polskim⁴.

Dyskusyjnym zagadnieniem jest także utożsamianie terytorialnego pochodzenia pisarzy z wkładem regionów do piśmiennictwa polskiego XVI wieku. Takie rozumienie wkładu regionu w piśmiennictwo ułatwia wprawdzie obliczenia (wystarczy ustalić miejsce urodzenia pisarza), ale umniejsza i zubaża wkład w piśmiennictwo innych regionów, które stały się miejscem działalności pisarzy urodzonych w innych regionach. Jako przykład może posłużyć Litwa. Jakże mała jest liczba pisarzy urodzonych na samej Litwie: przez całe stulecie 29 pisarzy pochodzenia szlacheckiego (s. 121). Są to zazwyczaj autorzy pojedynczych druków. Trudno się zgodzić z autorką i zaliczyć w tym przypadku wielu pisarzy, mieszkających od okresu młodości na Litwie, tu piszących większość lub wszystkie swoje utwory, do wkładu innych regionów w piśmiennictwo polskie. Wkład w piśmiennictwo danego regionu to nie liczba pisarzy pochodzących z tego regionu ani liczba pisarzy w nim działających, lecz wielkość dorobku pisarskiego stworzonego przez pisarzy rzeczywiście i względnie trwale związanych z danym regionem. Wydaje się, że takie rozumienie wkładu w piśmiennictwo poszczególnych regionów, pozwoli na względnie prawidłowe określenie miejsca czy to Małopolski czy Litwy w piśmiennictwie całej Rzeczypospolitej, wskaże na warunki pozwalające pisarzom przybyłym do danego regionu na współuczestnictwo w tworzeniu regionalnego wkładu w piśmiennictwo. Bardzo często warunki zastane w nowym regionie, mecenat wybitnego różnowiercy, bliskość drukarni, kontakty z innymi wybitnymi jednostkami, pozwalały na rozwinięcie indywidualnego talentu, który w miejscu urodzenia mógłby się nigdy nie ujawnić.

Zgodnie z powyższymi uwagami w przypadku Litwy należy uznać za pisarzy litewskich (w sensie terytorialnym, a nie narodowościowym) tych autorów z ogólnej liczby 47 imigrantów przybyłych na Litwę w XVI wieku (s. 127), którzy spędzili całe swoje życie (po odbyciu studiów) na tym terenie i tu wydali większość swoich utworów, a więc między innymi: Mazowszanina Szymona Budnego (miejsce urodzenia — Budne, powiat Rożan, s. 251), Wielkopolanina Andrzeja Wolana (m. ur. — Lwówek, powiat Poznań, s. 259), Ślązaka Jana Liciniusa Namysłowskiego (m. ur. — Namysłów, s. 260), Mazowszanina Stanisława Sudrowskiego (m. ur. — Ostrołęka, s. 261), Małopolanina Daniela Naborowskiego (m. ur. — prawdopodobnie Kraków, s. 224).

Konsekwencją uznania pochodzenia terytorialnego pisarzy za równoznaczne z wkładem danego regionu do piśmiennictwa było usunięcie z ogólnych obliczeń pisarzy cudzoziemskich działających w Polsce. Zamieszczony wykaz pisarzy cudzoziem-

³ Obliczenia na podstawie odpowiednich tomów *Bibliografii polskiej* K., S. i K. Estreicherów.

⁴ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, XXIII, s. 2 i XXXV.

skich, służący jako dodatek (s. 235—240), obejmuje 40 autorów, z których 31 posługiwało się łaciną (s. 235). Włączenie tej liczby do ogólnych obliczeń zmieniłoby ich wyniki na korzyść łaciny.

Stosowana przez autorkę metoda pracy nie pozwala także na ukazanie z jakich środowisk społecznych rekrutowali się pisarze najbardziej płodni, ci, którzy wnieśli istotny ilościowy i jakościowy wkład w piśmiennictwo polskie XVI wieku. Wydaje się, że w przypadku Litwy byli to przybysze pochodzenia miejskiego i szlacheckiego (szlachta zaściankowa).

Wiele wskazanych wyżej niekonsekwencji i braków wynika z zbyt zawężonej siatki socjologicznej, na podstawie której Z. Florczak opracowała wszystkich pisarzy. W zasadzie siatka ta dotyczy tylko i wyłącznie określenia samego autora, jego pochodzenia terytorialnego, stanowego, wykształcenia, podróży, pobytu na dworach, piastowanych przez niego godności, miejsca zamieszkania i drukarni, w których drukował (s. 308). Pominięte zostały więc ważne elementy, takie jak: ilość druków w poszczególnych językach, przynależność wyznaniowa, charakter druków, ich oryginalność itp.

Ogrom faktograficznego materiału, z którego autorka musiała wyselekcjonować potrzebne do obliczeń statystycznych fakty, bezkrytyczne podejście do opracowań dziewiętnastowiecznych, szczególnie do informacji zawartych w różnego typu encyklopediach i korzystanie z nich na równi z najnowszymi opracowaniami, spowodowały szereg błędów i pominięć faktograficznych.

A. Vitrelin nie mógł być ariańskim ministrem już w latach 1556—1558 (s. 295). W roku 1559 skłaniał się on do stankarianizmu, jednak na synodzie w Książu (1560) odwołał swoje poglądy; w 1568 roku był tryteistą, a dopiero na synodzie w Sandomierzu (1570) po odbytej dyspacie z teologami kalwińskimi został wykluczony z kościoła kalwińskiego. W 1559 roku został ministrem w Gościcach nie Hieronima Opałńskiego (s. 232), lecz Hieronima Ossolińskiego⁵.

Daniel Mikołajewski nie był kaznodzieją wileńskim (s. 194, 298). A. Węgierski⁶, na którego autorka się powołuje (s. 194) nie podaje w ogóle tego faktu, natomiast informacje zawarte w *Encyklopedii Orgelbranda*⁷ są mylne. Mikołajewski przebywał w Wilnie jedynie przez krótki okres czasu w 1599 roku, gdzie uczestniczył w rozmowie z teologami prawosławnymi i przedstawicielami protestantyzmu⁸. Podobnie i Grzegorz z Żarnowca (s. 298) nie był seniorem kalwińskich zborów litewskich, a jedynie uczestniczył we wspomnianej wyżej rozmowie kalwinów litewskich z teologami prawosławnymi. Opracowany przez H. Kowalską biogram Grzegorza z Żarnowca wskazuje, że całe życie spędził on pracując przy zborach w Małopolsce, głównie we Włoszczowej⁹.

W notce biograficznej przy nazwisku Jana Bernata Musoniusa (s. 194) utożsamione zostały dwie różne postaci. Estreicher wymienia Jana Bernata Musoniusa, doktora filozofii i sztuk wyzwolonych, autora *Prognosticon...* (Kraków 1593), który

⁵ L. Chmaj, *Bracia polscy. Ludzie, idee, wpływy*, Warszawa 1957, s. 16 i nast.; *Lasciana nebst den ältesten Synodalprotokollen Polens 1555—1561*, Hrsg. H. Dalton, Berlin 1898, s. 521; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Polsce*, W. Z. Krasieński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. 1, cz. 2, Warszawa 1905, s. 177.

⁶ A. Węgierski, *Libri quatuor Slavoniae Reformatae*, Amsterdam 1679, s. 390 i nast.

⁷ *Encyklopedia powszechna*, Nakł. S. Orgelbranda, XVIII, s. 584 i nast.

⁸ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach w XVI wieku*, *Prace Komisji Historii*, 3, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Wydział Humanistyczny, ser. C, nr 4, 1966, s. 85 i nast.

⁹ H. Kowalska, *Grzegorz z Żarnowca*, *Polski Słownik Biograficzny*, 9, Wrocław—Warszawa—Kraków 1960—1961, s. 91—93.

był synem Jakuba z Widawy¹⁰. Natomiast Z. Florczak powołuje się na biogram Jana Musoniusa zamieszczony w *Encyklopedii Orgelbranda*¹¹, który odnosi się do Jana Musoniusa, syna Krzysztofa, który odbywał studia w Helmstedt (1593), Frankfurcie (1597), Altdorfie (1599) i Bazylei (1601) i zmarł w 1618 roku w wieku lat 41¹². Trudno przypuścić, aby to właśnie on był autorem druku podanego przez Estreichera.

W niektórych przypadkach zawodne jest wnioskowanie o miejscu urodzenia pisarza na podstawie jego nazwiska. Co może być słuszne w przypadku Wojciecha Wędrogowskiego (pochodził z Wędrogowa na Mazowszu, s. 268), nie jest słuszne wobec Wawrzyńca Krzyszkowskiego (Krzyszkowo w Wielkopolsce, s. 178). Jak świadczy bowiem wpis W. Krzyszkowskiego do metryki uniwersytetu w Królewcu z dopiskiem „Tomissavius” pochodził on z Tomiszewa lub Tomisławic w Wielkopolsce¹³. Nie można także mówić o jego przejściu na arianizm mimo oporu Radziwiłłów, gdyż w 1564 roku, z którego pochodzi już pewna wiadomość o przejściu W. Krzyszkowskiego do obozu arian, bezpośredni jego patron Mikołaj Radziwiłł Czarny zaczął również skłaniać się do tejże doktryny¹⁴.

Wrywkowe sprawdzenie autorów uwzględnionych w recenzowanej pracy wykazało, że pominięci zostali następujący pisarze XVI-wieczni, których notuje Estreicher¹⁵: Sebastian Makowski, autor *Oratio de sacerdotii dignitate...*, Wilno 1593 (t. XXII, s. 57); Andrzej Lipski, prawnik (t. XXI, s. 315—316); Mikołaj Pac, biskup kijowski, autor *Orthodoxa fidei confessio...*, Regiomonti 1566 (t. XXIV, s. 7); Mikołaj Pac, biskup żmudzki, autor *Ad Sigismundum III... Oratio*, Wilno 1589 (t. XXIV, s. 7).

Natomiast na podstawie *Kartoteki podróży Polaków w XVI i XVII w.*¹⁶ można dorzucić jeszcze nazwiska dwóch pisarzy: Baltazara Krośniewicza, który w 1597 roku wydał w Norymberdze dedykowane Danielowi Korsakowi, *Theoremata...* oraz Jakuba Myliusza, autora druku *Przestroga abo napomnienie...*, wydanego w 1596 roku (b. m.).

Niesłuszne jest zaliczenie Krzysztofa Dorohostajskiego do pisarzy XVI-wiecznych, ponieważ pierwsze wydanie *Hippiki* wyszło w Krakowie w 1603 roku¹⁷. Estreicher nie notuje żadnego druku Macieja Rybińskiego, który ukazałby się w XVI wieku¹⁸, uwzględnia natomiast dwóch Janów Rybińskich, którzy pisali przed 1600 rokiem¹⁹, Z. Florczak podaje tylko jednego (s. 196 i inne).

Sporządzony przez autorkę wykaz studiów krajowych i zagranicznych, odbytych przez polskich pisarzy (s. 272—288) jest niepełny. Tylko na podstawie pracy H. Barycza²⁰, która została niedokładnie wykorzystana, można poczynić następujące uzupełnienia odnośnie studiów pisarzy polskich na Uniwersytecie Krakowskim: Grze-

¹⁰ K. Estreicher, *op. cit.*, XXII, s. 643.

¹¹ *Encyklopedia powszechna...*, XIX, s. 94.

¹² J. Łukaszewicz, *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, Poznań 1835, s. 297; *Die Matrikel der Universität Basel*, Bd. II, Basel 1956, s. 501; A. Węgierski, *op. cit.*, s. 394; *Kartoteka podróży zagranicznych Polaków w XVI i XVII w.*, Instytut Historii PAN w Krakowie.

¹³ S. Kot, Szymon Budny. *Der grösste Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert*, Nadbitka z *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, 1, Graz 1956, s. 66; T. Wotschke, *Polnische und litauische Studenten in Königsberg, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, 1930, s. 435.

¹⁴ J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515—1565)*, Warszawa 1939, s. 228; K. Górski, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.*, Kraków 1949, s. 115.

¹⁵ K. Estreicher, *op. cit.* (w nawiasach podaję odpowiednie tomy i strony).

¹⁶ *Kartoteka podróży zagranicznych Polaków...*

¹⁷ K. Estreicher, *op. cit.*, XV, s. 291 i nast.

¹⁸ *Tamże*, XXVI, s. 506 i nast.; XV, s. 74.

¹⁹ *Tamże*, XXVI, s. 504 i nast.

²⁰ H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935 (strony w nawiasach odnoszą się do tej pracy).

gorz z Szamotuł ukończył studia w Krakowie w 1506 roku, a doktorat uzyskał najprawdopodobniej na którymś z uniwersytetów włoskich (s. 205); Jan z Koźmina wpisany do albumu studentów w półroczu zimowym 1525—1526 uzyskał w 1530 roku stopień bakałarza, a w roku następnym mistrzostwo sztuk wyzwolonych (s. 108); Maciej Łacki, immatrykulowany w 1515 roku, mistrzostwo sztuk wyzwolonych uzyskał w 1524 roku, a doktorat na wydziale prawa w 1529 roku (s. 432); Michał z Wiślicy immatrykulowany w 1511 roku, bakalaureat uzyskał w 1521 roku, a mistrzostwo sztuk wyzwolonych w 1524 roku (s. 272); Tomasz Piotrkowczyk (Piotrkowita) magisterium uzyskał na tymże uniwersytecie (s. 690); Kasper Ursinus zapisał się na Uniwersytet Krakowski w półroczu zimowym 1505—1506, następnie studiował na uniwersytecie w Lipsku (s. 73); Wojciech Wędrogowski mistrzostwo sztuk wyzwolonych uzyskał w 1547 roku (s. 371); Józef Wereszczyński wpisał się do metryki Uniwersytetu Krakowskiego w 1570 roku (s. 454). Wszystkich tych pisarzy Z. Florczak umieściła w grupie o nieustalonym miejscu studiów (s. 287 i nast.).

Podobnie niedokładnie autorka wykorzystwała wspomnianą wyżej *Kartotekę podróży Polaków*, gdyż nie uwzględniła studiów zagranicznych następujących pisarzy: Wawrzyniec z Brzezin wpisał się do metryki uniwersytetu w Wittenberdze w 1558 roku; Andrzej Wolan wpisał się w Królewcu w 1550 roku (Z. Florczak podaje niedokładnie — po 1544 roku, s. 279); Daniel Mikołajewski studiował we Frankfurcie (1581) i Heidelbergu (1586); Wawrzyniec Krzyszkowski studiował w Królewcu, gdzie wpisał się w metrykę w 1551 roku, faktu tego nie znalazła większość badaczy polskich zajmujących się postacią Krzyszkowskiego²¹; Jan Licinius Namysłowski wpisał się na uniwersytet w Wittenberdze w 1582 roku, a dodać należy, że miejsca jego studiów nie podał w swoim gruntownym studium o tym działaczu L. Szczucki²² oraz *Nowy Korbut*²³; Walenty z Brzozowa studiował na uniwersytecie w Królewcu, gdzie wpisał się na początku 1547 roku²⁴ — fakt nieznanany polskiej historiografii²⁵.

Wątpliwości budzi także zestawienie migracji pisarzy między poszczególnymi regionami (s. 289—301), gdyż autorka notuje nie region, z którego w rzeczywistości przybył dany pisarz, lecz region, z którego pochodził. Utrudnia to przesłedzenie kolejności wędrówek poszczególnych pisarzy z regionu do regionu.

Z prac, które przynoszą wiele materiału odnośnie pisarzy szesnastowiecznych, nie zostały uwzględnione między innymi: J. Łukaszewicz²⁶ oraz T. Wotschkego²⁷. Przy ogólnej charakterystyce regionów (s. 19 i nast.) Litwa i Podlasie zostały opracowane w stosunkowo małym stopniu ze względu na pominięcie prac między innymi: S. Alexandrowicza²⁸ i J. Ochmańskiego²⁹.

²¹ K. Górski, *op. cit.*, s. 115 i nast.; J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, 2, Poznań 1843, s. 52 i nast. oraz inni.

²² L. Szczucki, *Jan Licinius Namysłowski, Studium z dziejów antytrynitarystyki litewskiego na przełomie XVI i XVII w.*, W: *Studia nad arianizmem*, Warszawa 1959, s. 131 i nast.

²³ *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*, 2, Warszawa 1964, s. 451.

²⁴ Por. T. Wotschke, *op. cit.*, s. 433.

²⁵ Brak w *Nowym Korbutie*, 2, s. 60 i w tamże przytoczonej literaturze.

²⁶ J. Łukaszewicz, *O kościołach braci czeskich...*

²⁷ T. Wotschke, *op. cit.*, Tenże, *Polnische Studenten in Frankfurt*, „*Jahrbücher*”..., 1929; Tenże, *Polnische Studenten in Leipzig*, „*Jahrbücher*”..., 1931, H. 1; Tenże, *Polnische Studenten in Wittenberg*, „*Jahrbücher*”..., 1926, H. 2.

²⁸ S. Alexandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i I poł. XVII w.*, „*Rocznik Białostocki*”, 1, 1961; Tenże, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV—I poł. XVII w.)*, „*Acta Baltico-Slavica*”, VI, 1964.

²⁹ J. Ochmański *Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego (1387—1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w*

Reasumując, należy stwierdzić, że zbyt szeroki wachlarz zagadnień, który wszedł w zakres zainteresowań autorki, brak wykorzystania w dostatecznym stopniu istniejącej literatury przedmiotu i inne podkreślone wyżej braki i nieściśłości sprawiły, że z pracy tej należy korzystać z dużą dozą ostrożności.

Marian Chachaj

Stanisław Tworek: Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI — połowa XVIII wieku), Lublin 1970

Podjęta przez Stanisława Tworka pierwsza próba syntetycznego przedstawienia poczyniń polskiego kalwinizmu na polu szkolnictwa w Małopolsce może i powinna przyciągnąć żywą uwagę czytelników zaciekawionych historią oświaty w szlacheckiej Rzeczypospolitej.

Układ kompozycyjny książki wyznaczają powołane do bytu przez kalwinów zakłady szkolne. Biorąc za fundamentum divisionis fakt istnienia kalwińskich gimnazjów, w owych czasach zwanych szkołami prowincjonalnymi, S. Tworek wyróżnia cztery zasadnicze okresy dziejów małopolskiego szkolnictwa kalwińskiego. Okres pierwszy to lata 1550—1565, gdy funkcjonował najstarszy różnowierczy ośrodek szkolny, humanistyczne gimnazjum w Pińczowie. Okres drugi to lata 1564—1618, w których ostoją kalwińskiego ruchu oświatowego stała się podniesiona do rangi gimnazjum szkoła zborowa w Krakowie i kiedy podejmowano wytężone starania o stworzenie protestanckiej szkoły wyższej na terenie Rzeczypospolitej. W okresie trzecim kalwiński ruch oświatowy skoncentrował się w Bełżycach, gdzie w latach 1618—1656 działała szkoła generalna prowincji małopolskiej. Wreszcie przychodzi czwarty schyłkowy okres kalwińskiego ruchu oświatowego, które obejmuje lata 1661—1691, gdy kalwińska młodzież otrzymywała wykształcenie w gimnazjum w Chmielniku, i lata po upadku tegoż gimnazjum.

Z wyjątkiem gimnazjum w Pińczowie i gimnazjum w Chmielniku w dotychczasowej literaturze naukowej nie było żadnych opracowań kalwińskich zakładów szkolnych w Małopolsce, na których autor mógł się oprzeć. Mając ambicję całościowego ujęcia problematyki S. Tworek musiał zadać sobie trud przeorania olbrzymiego i jakże różnorodnego materiału źródłowego. Przede wszystkim skrzętnie wykorzystał akta i konkluzje kalwińskich synodów generalnych, prowincjonalnych i dystryktowych. Do tego doszły takie rękopiśmienne przekazy jak akta wizytacji zborów, rachunki z kolekt, księgi zborowe, korespondencja synodów i zapiski autobiograficzne ministrów zborowych. Nadto sięgnął autor do informacji, jakie wydobyć można z religijnej literatury polemicznej, literatury panegirycznej, akt wójtowskich, a także metryk szeregu uniwersytetów. Summa summarum ogarnięcie aż tak wielkiego materiału źródłowego wystawia chlubne świadectwo pracowitości i pilności autora książki.

Nie przeszkadza to, że lektura książki nasuwa pewne krytyczne refleksje. Odnosi się wrażenie, że autor miejscami daje się przytłoczyć bogactwu zgromadzonego materiału i tu i tam nie stać go na odpowiedni względem niego dystans. Przede wszystkim postawić mu można zarzut, że w szeregu przypadków (aczkolwiek nie zawsze) sprawy najistotniejsze i istotne nie zostają właściwie wyeksponowane i gubią się w dłużyznach dotyczących spraw co prawda godnych odnotowania, niemniej drugo-

---

średniowieczu, Poznań 1963; Tenże, *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.*, „Acta Baltico-Slavica”, 1, 1964.